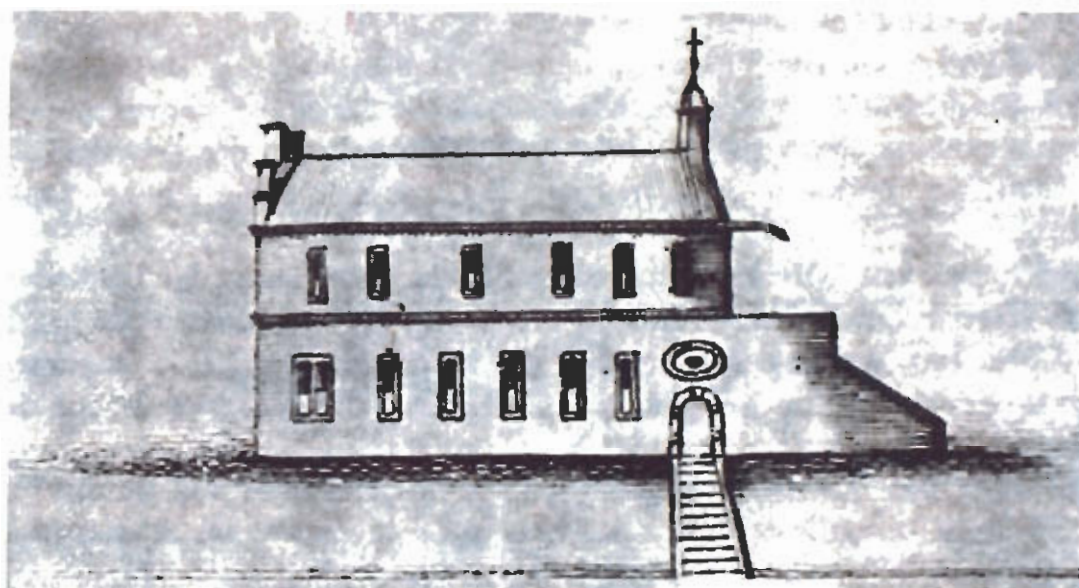

Harsens

STICHTING DAT BEHOUD VAN
PARTICULIERE
HISTORISCHE
BUITENPLAATSEN

Colofon

Drs. R.H.M. van Immerseel

Mei 2004

(c) Stichting PHB

Wiekenweg 9

8181 AX Heerde

DE OUDSTE BORG TE HARSENS

1. HARSENS I; DE MIDDELEEUWEN

De naam Harsens komt in 1371 al voor in de persoon van Aytardus de Hersine. In 1405 is er sprake van ene Reyner van Harsens in twee oorkonden. In beide gevallen betreft het mannen van aanzien, vermoedelijk hoofdelingen. In 1457, bij een moeizaam geschil over de verdeling van de erfenis van Syabbe van Harsens tussen zijn beide neven Asinge te Harsens en Focke Azinghe te Warffum, blijkt dat de eerste *'Hersingherheerd, husinghe, hemynghe ende wyrtlandt'* met de bij de heerd behorende landen behoudt.¹ Dit steenhuis was gebouwd aan de rand van een dorpswierde uit de ijzertijd of Romeinse tijd.² Deze voormalige borg Harsens I is tegenwoordig nog herkenbaar als borgterrein en ligt ten noorden van de toegangsrede die naar Harsensbosch voert.

Op de dorpswierde, gelegen aan en mogelijk zelfs deels op de hoge oeverwal van een voormalige loop van de Hunze (nu Selwerderdiepje), stond, behalve enkele woonhuizen, in 1424 al een pastorie, gezien de vermelding van ene Rudolphus als cureet.³ De eerste vermelding van de pastorie als gebouw stamt uit 1365.⁴ Op de wierde stond eveneens een kerk, in kerk-juridische zin een kapel, die dus uit 1365 of eerder stamt.⁵ De kerk stond in ieder geval in het dorp Harsens en het is dus maar de vraag of het een borgkapel betrof zoals vaak is gesteld.⁶ De heren van Harsens waren tevens unicus collator van Harsens, zodat zij het alleenrecht hadden op de benoeming van de geestelijke en de kerk wel min of meer als privékapel zal zijn gebruikt. De kapel zal dus pas na het verdwijnen van het dorp Harsens en de bouw van de nieuwe borg Harsens II borgkapel zijn geworden.

Ten zuidwesten van het steenhuis en de dorpswierde bevindt zich nog een aparte afgegraven middeleeuwse huiswierde.⁷ Onbekend is wanneer deze verlaten en afgegraven is. In ieder geval komt de huiswierde in de achttiende eeuw al niet meer voor op kaarten. In de tweede helft van de vijftiende eeuw vererft Harsens I op het geslacht Entens. In 1499 komt Meye Entens, zoon van Bartold, als hoofdeling te Harsens voor.⁸

---

¹ Formsma, 158.

² Zie Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek gegevens, C.M.A. nr. 07D-002.

³ De Groot, Inleiding, 20.

⁴ Ibidem, 20.

⁵ Ibidem, 18.

⁶ Ibidem, 18-19.

⁷ Zie Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek gegevens, C.M.A. nr. 07D-047. Terrein van hoge archeologische waarde, niet beschermd. Er is vrijwel niets bekend over deze afgegraven huiswierde.

⁸ Formsma, 158.

Afb. 1.1 De archeologisch beschermde monumenten borg Harsens (no. 1195), borg Harsensbos tevens voormalige dorpswierde (no. 1194), steenbakkerij (no.1196) en de als terrein van hoge archeologische waarde weergegeven huiswierde (no. 7151). R.O.B. Amersfoort, Archis C.M.A. nr.'s 07D-002, 07D-003, 07D-004, en 07D-047.

Afb. 1.2. afd. 1.2 De veldovens nabij Harsens zichtbaar als een verhoging in het terrein. Foto I. Bielevelt, 2004.

2. HARSENS I; DE ZESTIENDE EEUW

Peter Entens, zoon van bovengenoemde Meye, heeft een nieuw huis te Harsens laten bouwen, Harsens II. Uit de boedelscheiding van de erfenis van Meye blijkt dat hij dit vóór 1554 heeft gedaan. Uit een terreinopmeting gedaan voor de Hogere Justitie Kamer van Groningen in 1576 blijkt dat er in dat jaar sprake is van het principale huis of borg met zijn grachten, een bouwhuis, schuur en een weg. Verder wordt in de tekst melding gemaakt van het oude hof met singel en grachten en van het nieuwe hof. Uit bovenstaande blijkt dat er vóór 1554 naast het oude steenhuis een nieuwe borg is gebouwd. De reden om een nieuwe borg te bouwen ligt waarschijnlijk in het verdwijnen van de defensieve functie. Door de opkomst van buskruit en vuurgeschut verloren steenhuizen en kastelen grotendeels hun waarde als verdedigingswerk in oorlogen. Uiteraard bleven de versterkte huizen met hun grachten wel een veilig onderkomen tegen rondtrekkende legertroepen en bendes. Het verlies van de defensieve functie maakte het mogelijk de Spartaans ingerichte huizen te moderniseren en van meer bewoningscomfort te voorzien of geheel te slopen en een nieuw huis te bouwen.

In 1598 verkopen de zusters Ode en Peye Entens aan Warmold Hillebrandes en diens vrouw Catarijna van Frijtema volgens de oorkonde *'onse Borch mit die materialen, ende vervallen steen, mitsampt onse hoffte, geboempen, grafften, singelen (...) annexen ende thobehorende'*. In een kopie is sprake van *'dese borch ende annexis met hondert ende dartich grasen landes gelegen onder die clockenslach Harsens soe ons die van onse sal. (iger) olderen aengearfft is met hett jus patronatus van dpastorie toe Harsens in voegen ende manieren navolgende (in den eersten sall Hillebrants ons betalen voer den borch ende geboempte met zijn materialen ende annexen gelijk ock dgerechtigh. van het jus patronatus, die summa van drie duysent emder gl. tot dartich stuuvr Groniger het stuckke daer tho elck gras landes daer die maets up gelecht sall worden als binnen Harsens van wijze is toe weten mit d'roede van sextijn voet'*.⁹

Afb. 2.1 De borgstee anno 2004. Foto I. Bielevelt, 2004.

In 1598 stond het oude steenhuis al bekend als *'vervallen steen'*. Gezien de bouw van een nieuwe borg vóór 1554 zal het steenhuis al lang in verval zijn geweest. Opvallend is wel dat er in de tweede helft van de zestiende eeuw nog restanten van het steenhuis genoemd worden. Men mag immers verwachten dat bij de bouw van de nieuwe borg al het materiaal van het steenhuis hergebruikt zal zijn, tenzij de beide terreinen niet in het bezit van dezelfde eigenaar waren.

⁹ Huisarchief Farmsum inv. nr. 641.

3. HARSENS I; VAN DE ZEVENTIENDE EEUW TOT OP HEDEN

Op kaarten uit de achttiende eeuw en latere topografische kaarten tot het midden van de twintigste eeuw is van het gesloopte Harsens I, de borgklip, grachten en singels vrijwel niets herkenbaar. Alleen de Beckeringkaart uit 1777 geeft Harsens I weer. Aan de oostzijde van de doorgaande weg Groningen-Adorp is nog een kleiweg te zien die richting de Koningslaagte voerde. Ten westen van de doorgaande weg voerde deze kleiweg oorspronkelijk langs de noordzijde van Harsens I naar het wierdedorp Harsens. Alhoewel het tracé hiervan tot op heden herkenbaar is in het terrein, is dit door Beckeringh (afb. 3.1) niet weergegeven.

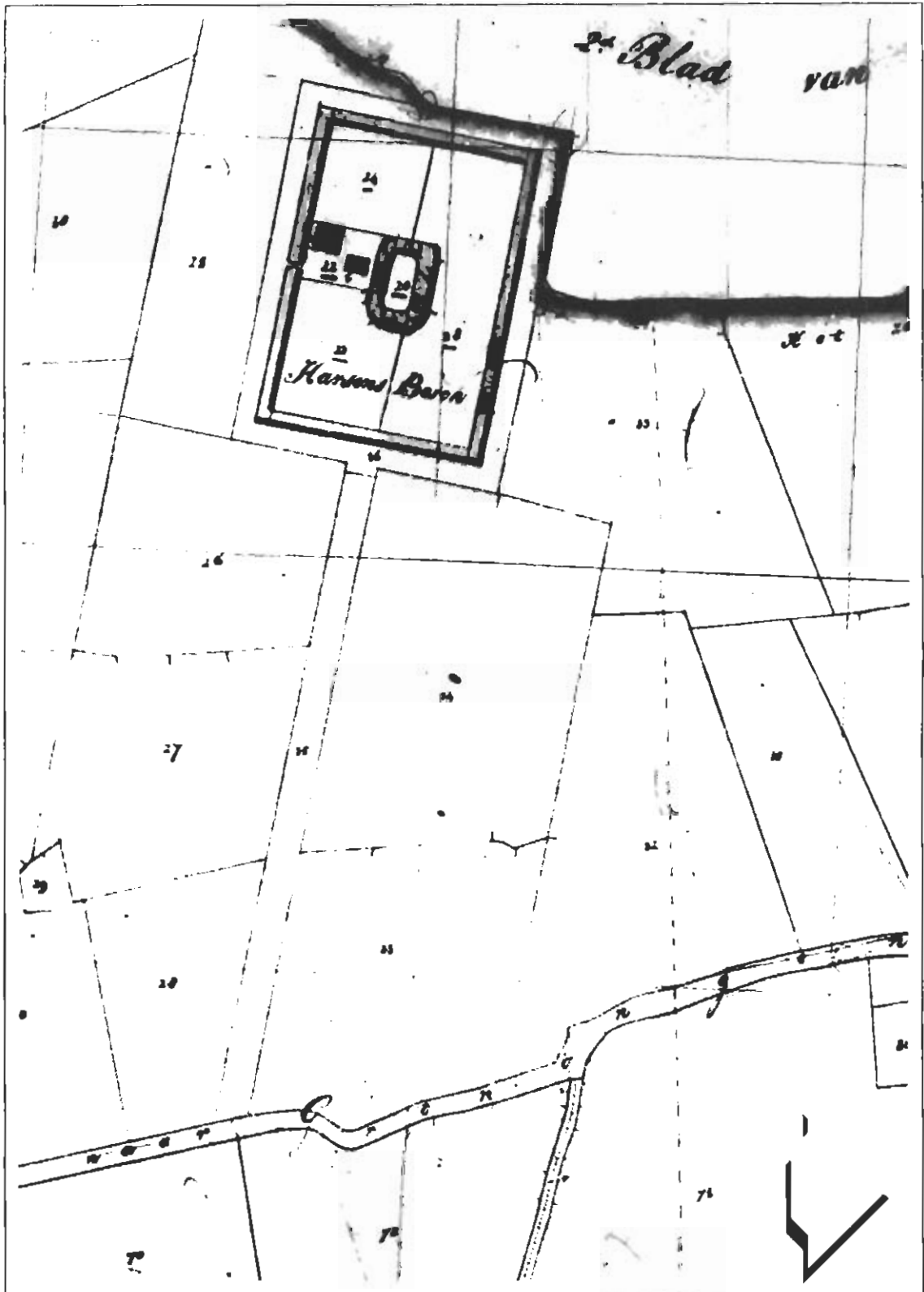

Afb. 3.1 Uitsnede van de Kaart of landtafereel der provincie van Groningen en Ommelanden verdeelt in dezelfs byzondere quartieren, districten en voornamelyke Jurisdictionen etc., door mr. Th. Beckeringh.

Dat na 1777 de grachten en singelsloten van Harsens I niet meer zichtbaar zijn doet vermoeden dat deze toen reeds gedempt waren. Pas na 1950 staat de borgterrein met hoogtelijnen aangegeven op topografische kaarten.

Op het Kadastraal Minuut Plan, Adorp sectie D, 1^e blad uit 1828, staan de drie percelen (no. 12 t./m. no. 14), waarop het borgterrein Harsens I zich bevindt, als weiland weergegeven. Het terrein van Harsens II is op dat moment in bezit van de weduwe Wilhelmus Warren, rentenierster te Groningen. Intrigerend is dat een Amsterdams koopman, Johan Carel Godfried van Voorst, eigenaar van de percelen van Harsens I is. Men zou zich kunnen afvragen wat een Amsterdams koopman met een enkele percelen weiland in Adorp moet; een mogelijk verklaring is dat hier de titel Heer van Harsens aan verbonden was.¹⁰

¹⁰ De titel Heer van Harsens bestaat nog steeds en behoort toe aan de heer J. Stienstra. De heer Stienstra is eveneens in beklemederlijke zin eigenaar van de ondergrond van Harsensbosch en het borgterrein van Harsens II.

Afb. 3.2 Groninger Archieven, Kadastraal Minuut Plan, Adorp sectie D, 1^e blad uit 1828. Perceel no. 12 v/m no. 14 zijn volgens de bijbehorende Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel in gebruik als weiland.

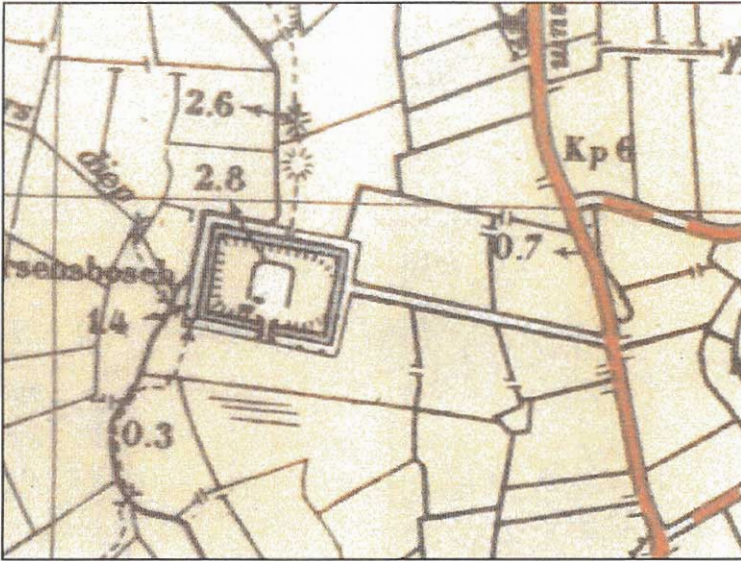

Afb. 3.3 Links: Bonneblad no. 79 Aduard. Verkend 1905, herzien 1933, uitgave 1935.
 rechts Bonneblad no. 80 Zuidwolde. Verkend 1905, herzien 1933, uitgave 1934.

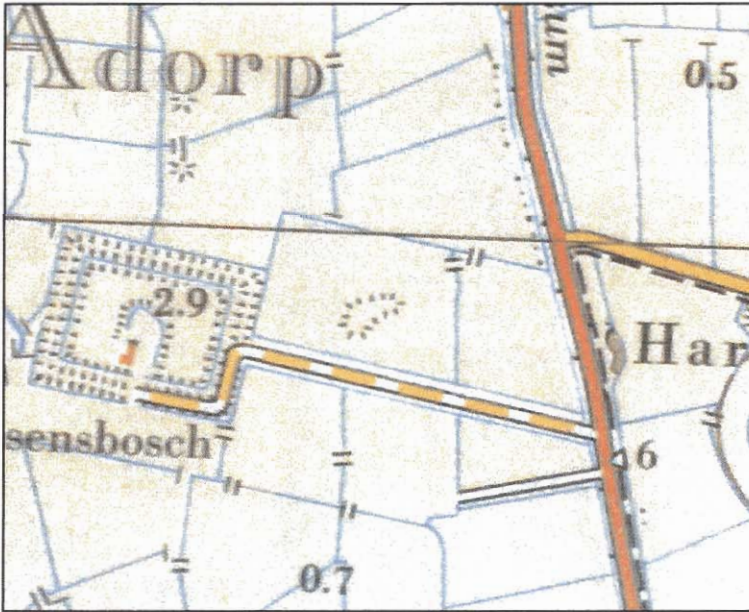

Afb. 3.4 Luchtfoto uit september 1944 van het borgterrein. Foto coll. Topografische Dienst, Emmen.

Afb. 3.5 Topografische kaart 7D Groningen. Verkend 1933, gedeeltelijk herzien 1942.

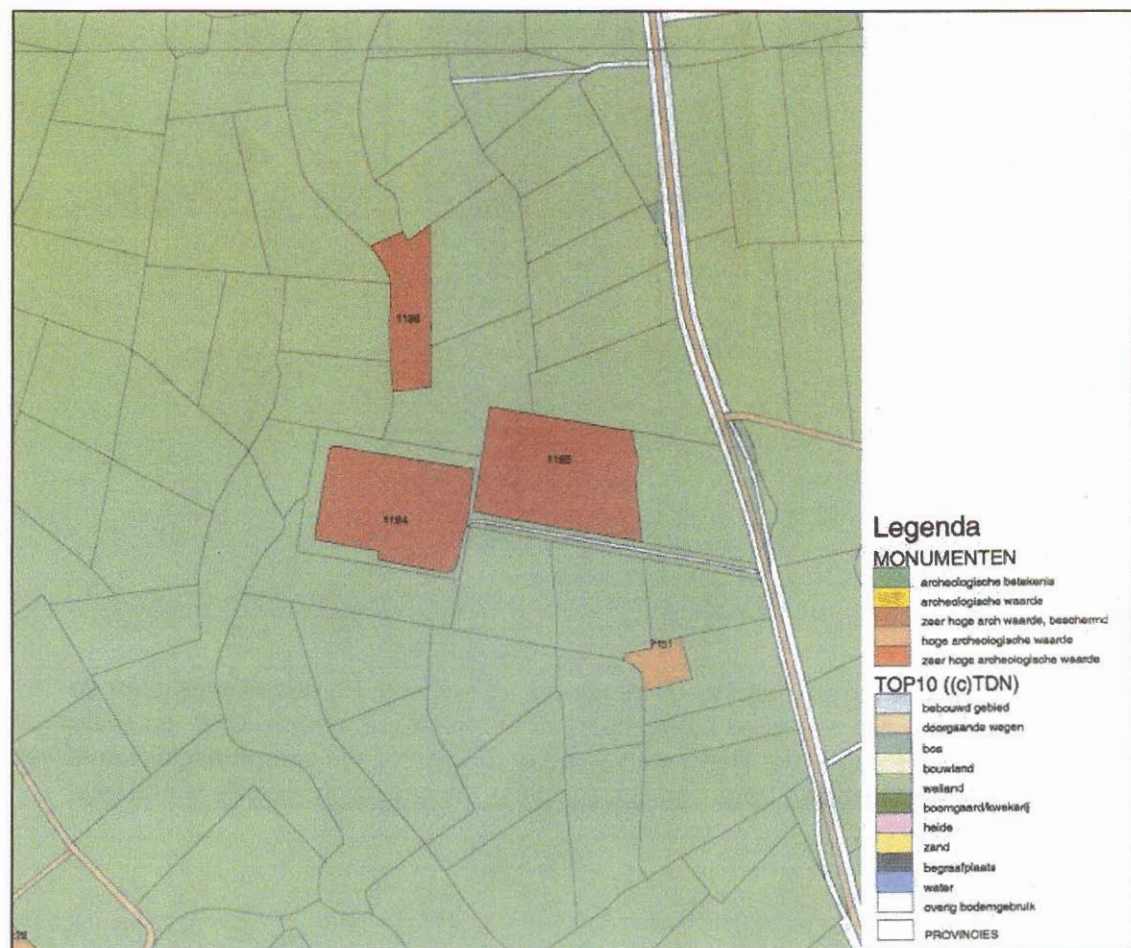

Afb. 3.6 Topografische kaart 7D Groningen. Gedeeltelijk herzien 1968, uitgave 1970.

Tegenwoordig is het terrein nog steeds in gebruik als weiland. De oude borgclip en de gedempte grachten zijn nog goed herkenbaar in het terrein. De noord-, oost- en zuidsingel zijn nog grotendeels aanwezig. Het tracé van de oude kleiweg die oorspronkelijk vanaf het wierdedorp Harsens langs de borg Harsens I richting Koningslaagte voerde is nog gaaf aanwezig in het terrein.

Afb. 3.7 Topografische kaart 7D Groningen. Verkend 1987, uitgave 1990.

Afb. 4.1 De archeologisch beschermde monumenten borg Harsens (no. 1195), borg Harsensbos tevens voormalige dorpswierde (no. 1194), steenbakkerij (no. 1196) en de als terrein van hoge archeologische waarde weergegeven huiswierde (no. 7151). R.O.B. Amersfoort, Archis C.M.A. nr.'s 07D-002, 07D-003, 07D-004, en 07D-047.

DE BORG HARSENS II TE HARSENS

4. HARSENS II; DE ZESTIENDE EEUW

Rond het midden van de zestiende eeuw is nabij Adorp de borg Harsens II, ter onderscheiding van de nabijgelegen borg Harsens I, gebouwd. Uit de boedelscheiding van de erfenis van Meye Entens, eigenaar van Harsens I, blijkt dat zijn zoon Peter dit vóór 1554 heeft gedaan. Uit een terreinopmeting gedaan voor de Hogere Justitie Kamer van Groningen in 1576 blijkt dat er in dat jaar sprake is van het principale huis of borg met zijn grachten, een bouwhuis, schuur en een weg. Verder wordt in de tekst melding gemaakt van het oude hof met singel en grachten én van het nieuwe hof. De reden om een nieuwe borg te bouwen ligt waarschijnlijk in het verdwijnen van de defensieve functie van het steenhuis. Door de opkomst van buskruit en vuurgeschut verloren steenhuisen en kastelen grotendeels hun waarde als verdedigingswerk in oorlogen. Uiteraard bleven de versterkte huizen met hun grachten wel een veilig onderkomen tegen rondtrekkende legertroepen en bendes. Het verlies van de defensieve functie maakte het mogelijk de Spartaans ingerichte huizen te moderniseren en van meer bewoningscomfort te voorzien of geheel te slopen en een nieuw huis te bouwen.

Nabij Harsens I lag een dorpswierde uit de ijzertijd of Romeinse tijd.¹¹ Op deze aan de hoge oeverwal van een voormalige loop van de Hunze (nu Selwerderdiepje genaamd) gelegen dorpswierde stond, behalve woonhuizen, in 1424 al een pastorie, gezien de vermelding van ene Rudolphus als cureet.¹² De eerste vermelding van de pastorie als gebouw stamt uit 1365.¹³ Aangezien in deze tijd de dorpswierde vermoedelijk vrijwel geheel verlaten was, bood dit de mogelijkheid om de nieuwe borg op een voor de hand liggend hoge en droge plek te bouwen. De kapel is hierbij gehandhaafd op het terrein. Iets ten noorden van de borg liggen de restanten van een middeleeuwse steenbakkerij. Deze restanten zijn een beschermd archeologisch monument (no. 1196). Vermoedelijk is deze steenbakkerij aangelegd ten behoeve van de bouw van Harsens II.¹⁴ Ten zuidwesten van Harsens II bevindt zich nog een aparte afgegraven middeleeuwse huiswierde.¹⁵ Onbekend is wanneer deze huiswierde verlaten en afgegraven is. In ieder geval komt de huiswierde in de achttiende eeuw al niet meer voor op kaarten.

Peter Entens liet vóór 1554 de borg op de voormalige dorpswierde bouwen. Hiertoe werd de wierde sterk vergraven. In de wierde werd een rechthoekige slotgracht uitgegraven, waarvan de grond waarschijnlijk zal zijn gebruikt om de borgklip nog verder op te hogen. Hieromheen werd een ruime rechthoekige buitengracht gegraven. De uitgekomen grond hiervan werd gebruikt om de singels op te hogen.

In 1844, zo blijkt uit het *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* door A.J. van der Aa, was de hoogte waarop het kerkje stond binnen de buitengracht nog herkenbaar. Blijkbaar werd het borgterrein zo aangelegd dat het kerkje gehandhaafd kon worden op het terrein binnen de buitengrachten.

---

¹¹ Zie Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek gegevens, C.M.A. nr. 07D-002.

¹² De Groot, Inleiding, 20.

¹³ Ibidem, 20. Zie hoofdstuk I voor de oudste geschiedenis van kapel.

¹⁴ Zie Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek gegevens, C.M.A. nr. 07D-005.

¹⁵ Zie Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek gegevens, C.M.A. nr. 07D-047. Terrein van hoge archeologische waarde, niet beschermd. Er is vrijwel niets bekend over deze afgegraven huiswierde.

Om de buitengracht heen liep de singel met singelsloot. Precies ter hoogte van Harsens II lag een grote meander van de Hunze (later het Selwerderdiepje). Om deze singelsloot van stromend water te voorzien, en vermoedelijk tevens om per boot de borg te kunnen bereiken, werd het Selwerderdiepje afgetakt. Deze aftakking, het zogeheten Dwarsdiepje, liep door de noordwestelijke hoek van de singelsloot en mondde in noordelijke richting weer uit in het Selwerderdiepje. Of de huidige oprijlaan richting de weg Groningen-Adorp toen reeds bestond is niet bekend, maar wel waarschijnlijk. Als deze toegang nog niet bestond zal men de oude kleiweg die van (het wierdedorp) Harsens, via Harsens I, naar de Koningslaagte voerde nog hebben gebruikt. De borgklip zal vrijwel zeker aan de zuidzijde, zoals ook tegenwoordig nog, middels een brug toegankelijk zijn geweest.¹⁶ Opvallend is dat hierdoor de toegangslaan niet op de entree was georiënteerd.

Rond 1600 wordt voor het eerst melding gemaakt van beplanting. In 1598 verkopen de zusters Ode en Peye Entens aan Warmold Hillebrandes en diens vrouw Catarijna van Frijtema volgens de oorkonde *'onse Borch mit die materialen, ende vervallen steen, mitsamt onse hoffte, geboemten, grafften, singelen (...) annexen ende thobehorende'*. In een kopie is sprake van *'dese borch ende annexis met hondert ende dartich grasen landes gelegen onder die clockenslach Harsens soe ons die van onse sal.(iger) olderen aengearfft is met hett jus patronatus van dpastorie toe Harsens in voegen ende manieren navolgende (in den eersten sall Hillebrants ons betalen voer den borch ende geboempte met zijn materialen ende annexen gelijk ock dgerechtigh.[eden] van het jus patronatus, die summa van drie duysent emder gl. tot dartich stuuvr Groniger het stuckke daer tho elck gras landes daer die maets up gelecht sall worden als binnen Harsens van wijse is toe weten mit d'roede van sextijn voet'*.¹⁷

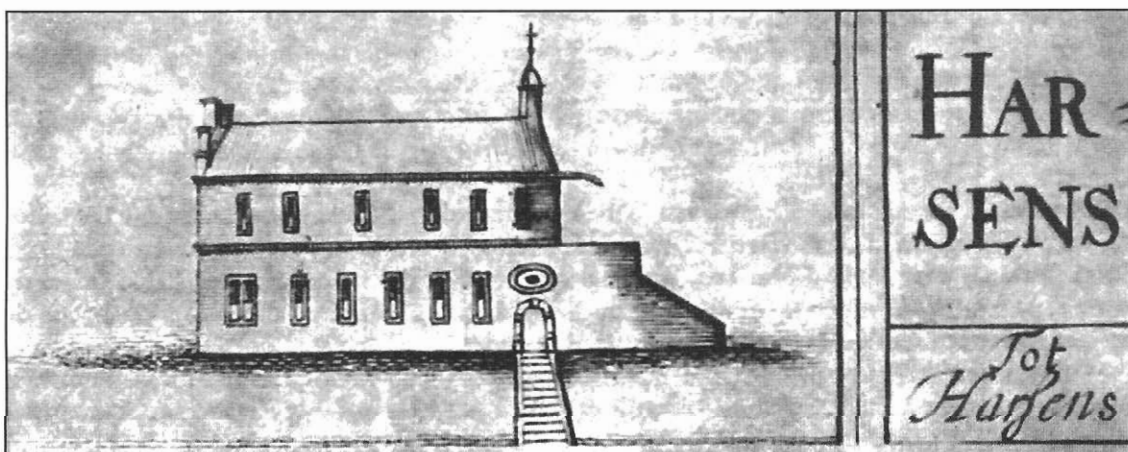
Afb. 5.1 De borg 'Harsens' en de zaalkerk met losstaande toren zoals afgebeeld op de wandkaart van de provincie Groningen door Wilhelm en Frederik Coenders van Helpen (1677-1678).

¹⁶ Zie verderop in het hoofdstuk VI over de achttiende eeuw.

¹⁷ Huisarchief Farmsum inv. nr. 641.

5. HARSENS II; DE ZEVENTIENDE EEUW

Warmolt Hillebrandes werd in 1604 door Rudolf II, Keizer van het Heilige Roomse Rijk, in de adelstand verheven. Harsens bleef gedurende de zeventiende eeuw in het bezit van het geslacht Hillebrandes. In 1605 werden de kerken van Adorp en Harsens bestuurlijk samengevoegd. De kerk van Harsens werd na 1646 nog maar één maal per drie weken gebruikt.¹⁸ Na de dood van Warmolt voor 1628 werd hij opgevolgd door zijn zoon Peter Hillebrandes die gehuwd was met Houwelia Coenders. Na Peter werd zijn zoon Goffo Ivo als eigenaar genoemd. Goffo Ivo Hillebrandes was gehuwd met Everdina Catharina van Berum. Door twee afbeeldingen op de Coenderskaart is bekend hoe Harsens II er rond 1680, ten tijde van Goffo Ivo, uit moet hebben gezien. De eerste afbeelding (afb. 5.1) is afkomstig van de kaart zelf en hierop is ook de kerk zichtbaar. De tweede afbeelding (afb. 5.2) is afkomstig uit de randversiering van de kaart.

Afb. 5.2 De borg 'Harsens tot Harsens' zoals afgebeeld op de sierrand van de wandkaart van de provincie Groningen door Wilhelm en Frederik Coenders van Helpen (1677-1678).

In beide gevallen betreft het een groot huis van twee bouwlagen onder een zadeldak met een niet centraal gelegen ingangspartij. Aan de linkerzijde loopt het muurwerk door in een blinde schuin aflopende muur. Opvallend verschil is echter dat de tekening op de kaart zelf (afb. 5.1) een zwaar beschadigd huis toont waarvan het dak en verdieping aan de rechterzijde lijken te zijn ingestort. In de sierrand van de Coenderskaart (afb. 5.2) is echter Harsens II in welstand te zien met een daklijst die aan de rechterzijde, ter hoogte van het klokkentorentje in het 'luchtledige' doorloopt. Dit alles doet vermoeden dat het huis in de tweede helft van de zeventiende eeuw door onbekende oorzaak deels verwoest is en het verwoeste deel niet herbouwd is. Dit zou tevens de vreemde vorm van het huis en het doorlopen van de blinde muur kunnen verklaren.

Op de kaart (afb. 5.1) staat ook de kerk afgebeeld. Hieruit kan worden afgeleid dat het een kleine zaalkerk betrof met een kleine vrijstaande toren met zadeldak.¹⁹

¹⁸ De Groot, Inleiding, 3-4.

¹⁹ Ibidem, 18.

Afb. 6.1 Boerderijtje Harsensbosch in huidige staat. Foto I. Bielevelt, 2004.

Afb. 6.2 Uitsnede van de Kaart of landtafereel der provincie van Groningen en Ommelanden verdeelt in deszelfs byzondere quartieren, districten en voorname Iurisdictien etc. etc., door mr. Th. Beckeringh.

6. HARSENSBOSCH II; DE ACHTTIENDE EEUW

In 1701 richtte jhr. Peter Warmolt Hillebrandes zich tot de Staten van Groningen om een bijdrage voor de reparatie van de kerk van Harsens.²⁰ Aangezien in de voorafgaande jaren alle kerkbezittingen verkocht waren om schuldeisers te kunnen betalen, had de kerk geen inkomsten meer. De Staten reageerden echter negatief op Hillebrandes verzoek en de kerk zal hierna in verval zijn geraakt.

Hoe de eigendomssituatie korte tijd later lag is niet geheel duidelijk. In het begin van de achttiende eeuw blijkt de borg in bezit te zijn van L.F. Starckenborgh van Wetsinge. Deze verkocht de borg aan de zwagers U.A. Alberda van Menkema en E.J. Lewe van Aduard. Beide heren beriepen zich hierbij op het recht van naarkoop dat hun echtgenotes, geboren Van Berum, bleken te hebben.²¹ In 1714 verpachtten Alberda van Menkema en Lewe van Aduard de borg aan *'de hoog edel gebooren heer Remmert van Ewsum, ritmeester van een compagnie cavallerije in dienst der Vereenigde Nederlanden (...de ...) borch bestaande in behuisinge, schathuizen, schuire, cingels, landerijen daaronder (...) tot Harsens gelegen'*.²² Van de verpachting was het collatierecht en de ommegangsrecht op de borg uitgesloten. Speciaal vermeld werd dat *'in 't besonder, (...) de predicant in der tijdt uit sijne emolumenten soo veele sal missen als tot onderhoud van de kercke tot Harsens vereijst (in gevalle dat in het beroep van de predicant is gestipuleert [m.a.w. indien er een predikant benoemd is])'*.²³

In 1714 worden schathuizen en een schuur voor het eerst met name genoemd. De beide schathuizen zullen aan de zuidzijde van de borg hebben gestaan aan weerszijden van het voorplein. Gezien de dikte van de balken in het plafond van de huidige boerderij Harsensbosch, kan verondersteld worden dat dit gebouw mogelijk bouwrestanten bevat van het linkerschathuis. Nader bouwhistorisch onderzoek kan hier mogelijk meer duidelijkheid bieden.

Het kerkje van Harsens kon in het begin van de achttiende eeuw nog niet in al te slechte staat hebben verkeerd, want in 1726 werd Remmert van Ewsum *'op 't choor in de kercke tot Harsens'* bijgezet.²⁴ Doordat de verpachters in 1725 afstand deden van het recht van redemptie (recht van terugkoop) werd de pacht in koop omgezet. Na Remmerts dood was er onder de familie verdeeldheid over de erfenis. Uiteindelijk kreeg Anna van Ewsum, echtgenote van Ludolf Luit Ripperda van Winsum, de borg met alle rechten en ruim 109 gras land toegewezen. Na de dood van Anna van Ewsum rezen er echter in 1742 opnieuw problemen over de erfenis. Korte tijd later werd de borg door de Van Ewsums voor afbraak verkocht aan de aannemer Teyle Uilkens voor fl. 1599.²⁵ Na afbraak van de borg werd het terrein in gebruik genomen als boerderij. Vermoedelijk heeft men één bouwhuis laten staan op de plaats van het huidige boerderijtje. Zoals hierboven reeds gesteld bevat deze vermoedelijk bouwsporen uit de bouwhuisperiode.

Op de Beckeringhkaart uit 1777 (afb. 6.2) is duidelijk zichtbaar dat het borgterrein nog steeds binnen zijn grachten ligt maar dat de bebouwing reeds verdwenen is. De beplanting langs de oprijlaan en langs de borgklip blijkt nog aanwezig. Opvallend is dat het terrein van Harsens I eveneens herkenbaar is. Het gebouw dat hier staat ingetekend is vermoedelijk

²⁰ Ibidem, 19.

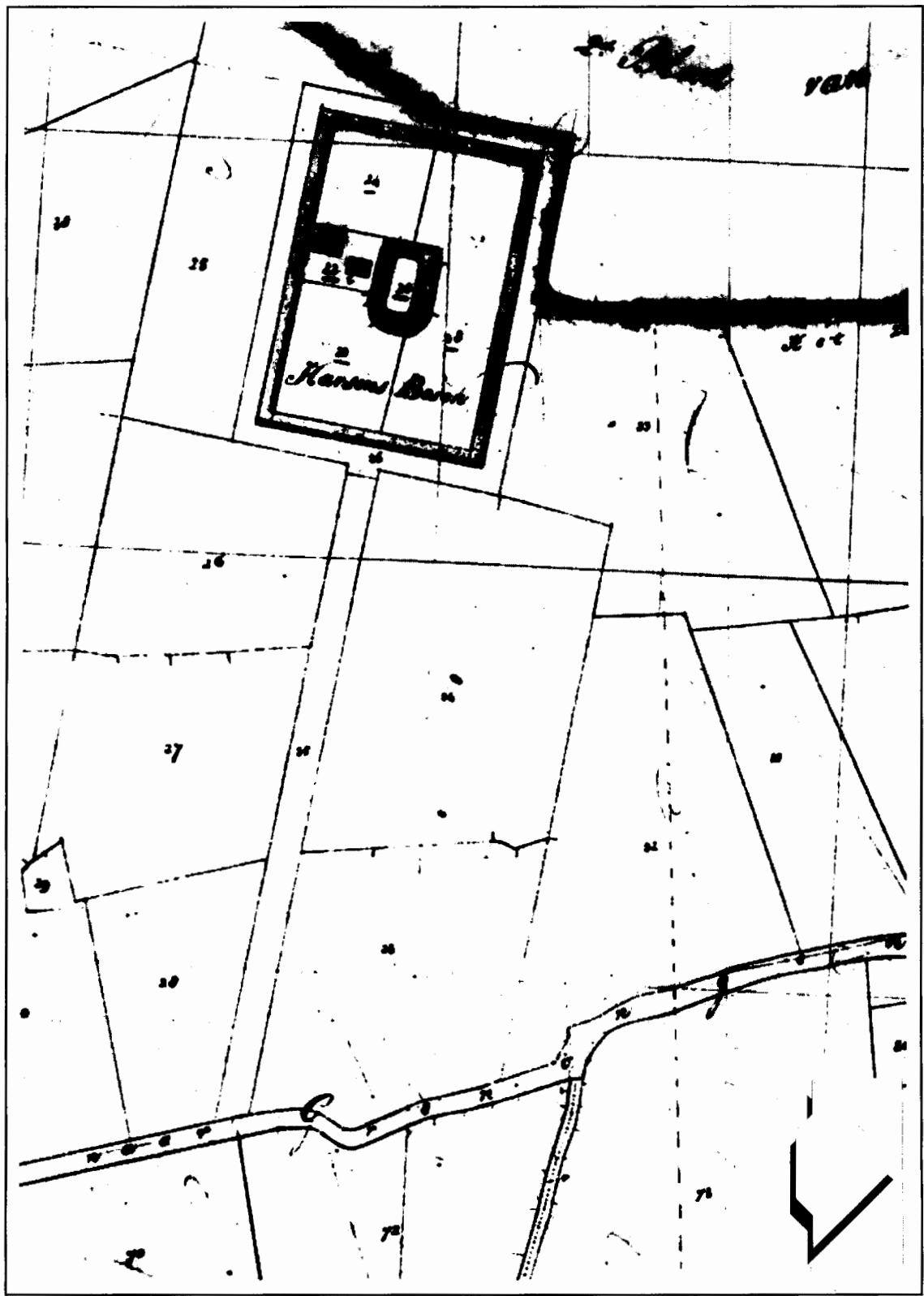
²¹ Zij moeten dus afstammen van de echtgenote van Goffo Ivo Hillebrandes.

²² G.A., Huisarchief Lulema no. 179,.2/4.

²³ G.A., Huisarchief Lulema no. 179,.2/4.

²⁴ Formsma, 160.

²⁵ Formsma, 161. Een aantal auteurs geeft 1732 als jaar van sloop.

Afb. 7.1 Kadastraal Minuut Plan Adorp sectie D, 1^e blad uit 1828.

het kerkje van Harsens.

7. HARSENS II; DE NEGENTIENDE EEUW

De Ommelander Courant van 31 januari 1800 meldde dat op zaterdag 8 februari in het rechtshuis van Adorp *'publijk aan de minstaannemende te doen uitbesteden: het afbreken van de KERK en TOOREN etc. te Harssens; alsmede gedenkt dezelve op Strijkgelds conditie te doen verkoopen: het KERKHOFF van evengemelde Kerk etc.'*²⁶ Op 25 maart schreef de Groninger Courant dat *'bij de gesloopte kerk te Harssens, bij Uitmyning worden verkogt: Een groote party zark, steen, hout en pannen etc. etc. etc. zoo als van gemelde kerk is afgebrokerf.'*

Het enige dat momenteel nog herinnert aan de kerk van Harsens is de kerkklok. Deze uit 1618 stammende klok met opschrift *'HENRIC WEGEWART D.I.. HEEFT MI GEGOTEN VOR DE KERK VAN HARSSENS IN DEVENTER ANNO 1618'* bevindt zich momenteel in de kerk van Adorp.²⁷

Van het borgterrein geeft het Kadastraal Minuut Plan Adorp sectie D, 1^e blad uit 1828 (afb. 7.1) een goede momentopname. Het gehele terrein van Harsens II was in bezit van de weduwe van Wilhelmus Warren. Zij was rentenierster te Groningen en verhuurde het *'huis het Harssens bosch genoemd met groenlander'*.²⁸ De borgklip (perceel no. 20) was in gebruik als weiland en werd nog omgeven door de huisgracht (no. 19) die in de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel werd omschreven als *'water op minimum'*. Blijkbaar was de gracht zwaar verland of nog amper watervoerend. Fraai zichtbaar is het Dwarsdiepje dat via de singelsloot voert en aan noordelijke zijde weer richting het Selwerderdiepje loopt. De boerenwoning (no. 23) met schuur lag in een perceel weiland (no. 22). De binnen de buitengracht gelegen percelen no. 18 en no. 24 waren evenals de singel (no. 16) in gebruik als weiland. Perceel no. 21 was bouwland. Ook de buitengracht (no. 17) was getuige de omschrijving als *'water op minimum'* verland of amper watervoerend. De voormalige oprijlaan (no. 15), ontdaan van zijn laanbomen, werd als weiland gebruikt. Enkele jaren later, in 1840, wordt Harsensbosch wederom te huur aangeboden en is dan omschreven als *'de boerenbehuizing met tuinen en grooten singel, groot vijf bunders'*.²⁹

²⁶ Groninger Archieven, Ommelander Courant, 31 januari 1800.

²⁷ De Groot, *Inleiding*, 28.

²⁸ Vinhuizen, 162. Advertentie 20 februari 1826.

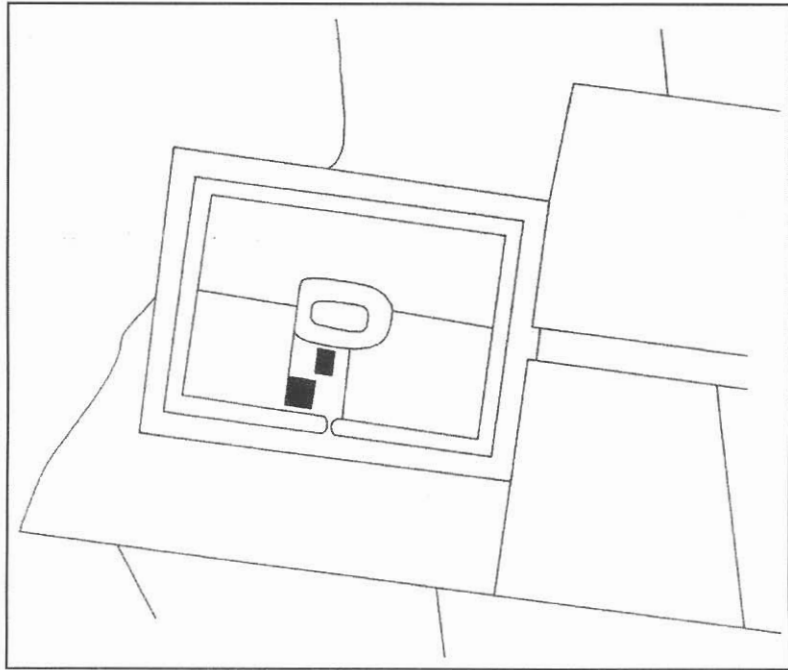
²⁹ Vinhuizen, 249. Advertentie 11 februari 1840.

Op de Topografisch Militaire Kaart uit 1864 (afb. 7.2) blijkt de structuur van Harsens II nog intact. Zowel de huisgracht als de buitengracht en de singels zijn nog aanwezig. Op topografische kaarten uit het begin van de twintigste eeuw blijkt de huisgracht al deels gedempt te zijn (afb. 8.1 en afb. 8.2). Het dempen van de zuidelijke zijde van de huisgracht heeft dan ook in de tweede helft van de negentiende eeuw plaatsgevonden. De benodigde grond hiervoor werd verkregen door het middengedeelte van de borgstee deels uit te graven. De oostelijke gracht is niet gedempt maar versmald en verder doorgetrokken tot de buitengracht. De westelijke gracht is eveneens in versmalde vorm doorgetrokken tot aan de boerderij. De noordelijke gracht is nog intact, zij het eveneens in versmalde vorm. In feite is de grachtenstructuur nog grotendeels aanwezig (afb. 7.3).

Afb. 7.2 Topografisch Militaire Kaart, Groningen no. 7. Verkend 1853, gegraveerd 1864.

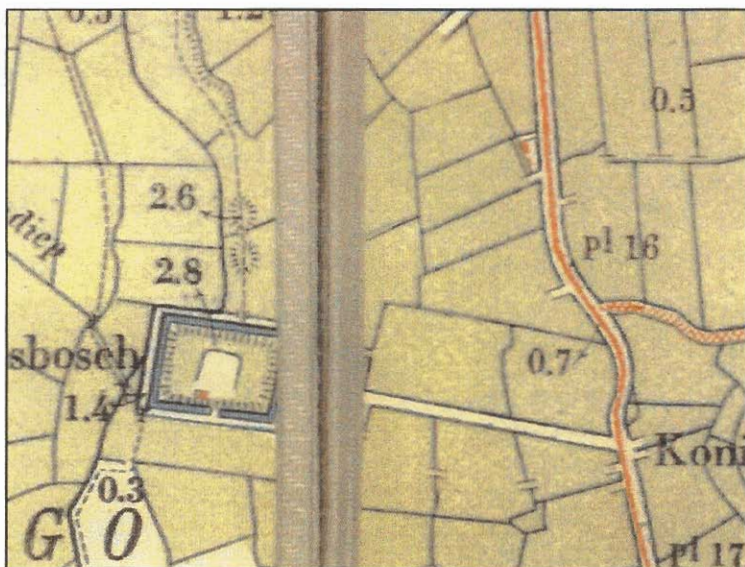

Afb. 7.3 Kaart van Harsens II met daarop aangegeven de versmalde gracht die als sloot is doorgetrokken tot de buitengracht. Dossier Harsens in het C.M.A., R.O.B., Amersfoort.

8. HARSENS II; DE TWINTIGSTE EEUW

Topografische kaarten uit het begin van de twintigste eeuw (afb. 8.1 en afb. 8.2.) laten de duidelijk herkenbare structuur van Harsens II zien. Verschil met de negentiende-eeuwse situatie is de gedempte zuidelijke huisgracht en het doortrekken van de versmalde noord- en westzijde van de huisgracht tot aan de buitengracht. Nabij de boerderij is tussen 1905 en 1934 een tweede opstal gebouwd, mogelijk is dit een losstaande schuur, of misschien zelfs al de betonnen mestbak (afb. 8.5). Ten noorden van het borgterrein zijn de terreinverhogingen van de voormalige steenovens zichtbaar. Het ten noordoosten van Harsens II gelegen terrein van Harsens I is niet als zodanig herkenbaar. Deze situatie is feitelijk ongewijzigd gebleven tot op heden (afb. 8.3 en verder).

Afb. 8.1 Topografische kaart Aduard no.79 (links) en Zuidwolde no.80 rechts. Beide verkend in 1905.

Afb. 8.2 Topografische kaart Aduard no.79 (links) en Zuidwolde no.80 rechts. Beide verkend in 1905 en herzien in 1934. Aduard uitgave 1935, Zuidwolde, uitgave 1934.

Afb. 8.3 Topografische kaart Groningen no. 7D. Verkend in 1933, gedeeltelijk herzien in 1942.

Afb. 8.4 Luchtfoto Harsens, september 1944. Collectie Topografische Dienst Nederland, Emmen.

Afb. 8.5a De mestbak ten noordoosten van Harsensbosch. Foto auteur, 2004.

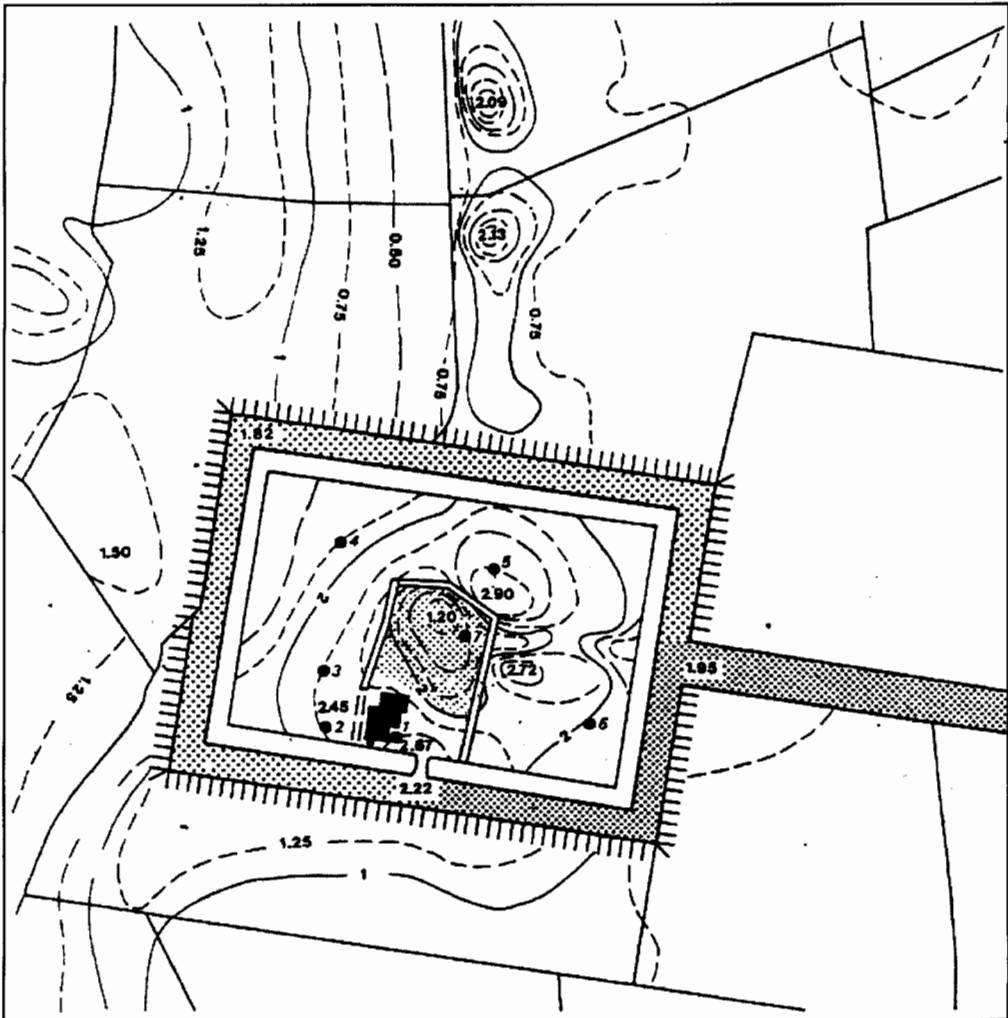

Afb. 8.5b De later toegevoegde schuur van Harsensbosch. Foto I. Bielevelt, 2004.

Afb. 8.6. Topografische kaart Groningen no. 7D. Verkend in 1960, uitgave 1962.

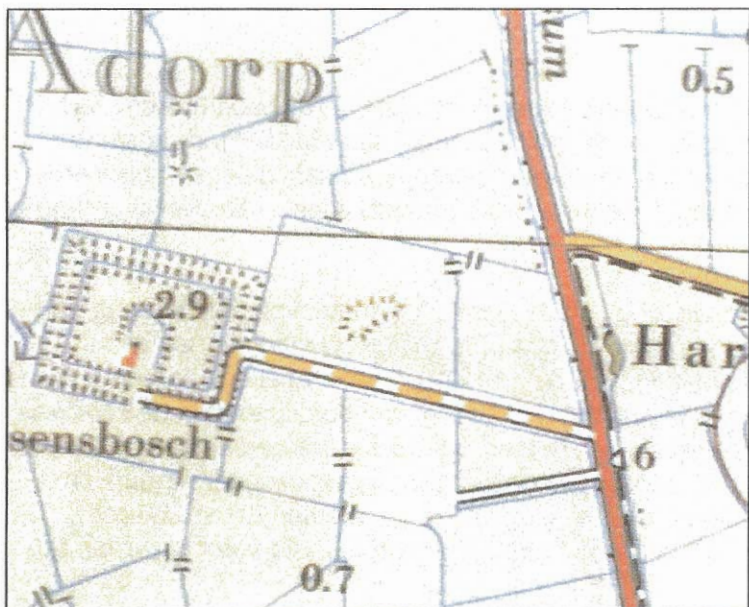
In 1970 is het terrein van Harsens in het kader van de ruilverkaveling Sauwerd in bezit gekomen van Stichting Groninger Landschap. In maart 1971 zijn op het terrein van Harsens II binnen de singel zeven boringen verricht.³⁰ In alle boorgaten (afb. 8.7) werd puin en bewoningssporen aangetroffen. In 1972 zijn reeds plannen gemaakt voor de herinrichting van het terrein. Destijds werd voorgesteld om de singel en de toegangsrede te beplanten en het boerderijtje Harsensbosch te slopen aangezien dit geen 'historische betekenis' had. Tevens luidde het advies '*Tegen eventuele herbouw van de uit prenten bekende borg op de oude plaats behoeft geen bezwaar te bestaan*'.³¹ Subsidie-aanvragen om dit te verwezenlijken zijn destijds niet gehonoreerd. Gezien de afwijkende hedendaagse opvattingen en de fraaie herkenbaarheid van het terrein als 'levendgeschiedenisboek' en de belevenis ter plekke als 'historische sensatie' is dit een geluk bij een ongeluk. In 1990 gelukte het de Stichting Groninger Landschap in het kader van de Relatienota enkele percelen te verwerven waardoor de verspreid liggende gebieden sindsdien een aaneengesloten geheel vormen.

Afb. 8.7 Kaart van Harsens II met daarop aangegeven de versmalde gracht en doorgetrokken sloten en hoogtelijnen. De zwarte stippen met cijfers verwijzen naar boorpunten 1 t/m 7. Dossier Harsens in het C.M. A., R.O.B., Amersfoort.

³⁰ Zie dossier Harsens in het C.M.A., R.O.B., Amersfoort.

³¹ Ibidem, brief H.T. Waterbolk van 18 mei 1972 waarin hij zijn commentaar levert op de subsidieverzoeken.

Afb. 8.8 Topografische kaart Groningen no. 7D. Verkend 1960, geheel herzien 1968, uitgave 1970.

Afb. 8.9 Topografische kaart 7D Groningen. Verkend 1987, uitgave 1990.

CONCLUSIE EN AANBEVELINGEN

De gehele site met Harsens I, het wierdedorp Harsens met zijn verdwenen huizen, kerk en kerkhof, de borg Harsens II met oprijlaan, de middeleeuwse steenbakkerij, de restanten van de oude Hunzeloop met oeverwallen en Selwerderdiepje, de nabijgelegen huiswierde en de kleiweg vertellen in een notendop de ontwikkelingsgeschiedenis van het landschap en de mensenhand hierin.

Zowel Harsens I, Harsens II, de oude loop van de Hunze, de steenovens, de kleiweg en toegangsrede zijn uitermate goed herkenbaar in het platte vlak. Opgaande (laan) beplanting, zoals nog voorgesteld in 1972, zal de grote herkenbaarheid en kenmerkende landschappelijke openheid eerder schaden dan goed doen. In hoofdlijnen kan de conclusie van dit rapport dan ook heel kort zijn; zo weinig mogelijk doen en alleen bestaande structuren in het platte vlak versterken daar waar nodig én mogelijk zonder natuur- en archeologische waarden aan te tasten. Dit enerzijds om te voorkomen dat structuren vervagen of zelfs geheel verdwijnen en anderzijds om de leesbaarheid van het terrein te verbeteren.

Het is aan te bevelen om het gehele terrein middels een route toegankelijk te maken voor wandelaars. Voorwaarde is wel dat dit geen schade oplevert voor de archeologische monumenten en de natuurwaarden. Te denken valt aan een route die vanaf Adorp langs de steenovens naar de beide borgterreinen voert. Een route startend via de oprijlaan van Harsens II is niet wenselijk gezien het ontbreken van parkeermogelijkheid en de gevaarlijke situatie die parkeren langs de berm oplevert langs deze drukke doorgaande weg. Een parkeerterrein grenzend aan - of in de nabije omgeving van - beide borgterreinen is beslist onwenselijk. Noodzakelijke voorzieningen als (half)verharding en afscheidingen (hagen e. d.) zullen grote afbreuk doen het beeld en detoneren daarmee in het verder open landschap. In verband met de vermarkting van het project zal een route startend vanuit Adorp aantrekkelijk zijn.

Het fraaie restant van de oude kleiweg dat aansluit op de singel van Harsens II en in oostelijke richting doorloopt over de weg Groningen-Adorp richting Koningslaagte en de toegangsrede kan hierin een prominente rol spelen. Te denken valt bijvoorbeeld aan een in gras uitgemaakte route over de kleiweg. Voorkomen moet echter worden dat bezoekers gaan zwerven over het terrein. Mogelijk kan met het uitdiepen van de slootjes langs de kleiweg en het plaatsen van schrikdraad op prikpaaltjes de juiste voorwaarden worden geschapen.

HARSENS I

Het borgterrein Harsens I is een beschermd rijksmonument. Het terrein van Harsens I is zeker gezien gezien de vroege sloopdatum uitzonderlijk goed bewaard gebleven. Het is hiermee een van de weinige tastbare voorbeelden van een borgterrein waarvan in later eeuwen de grachten en borgklip niet zijn rechtgetrokken, maar nog een minder formele vorm hebben.³² Ondanks dat de grachten en singelsloten grotendeels gedempt zijn, zijn de reliëfverschillen dermate groot dat het weinig verbeeldingskracht kost om hier een borgterrein in te herkennen. Het terrein doet in vele opzichten denken aan Tammingahuizen. De structuur is echter voor een leek niet duidelijk; waar stond het huis? waar lagen de grachten? etc.

³² Zie Mulock Houwer, *De Hoogte*, passim.

Een plaquette met plattegrond die aangeeft waar de grachten, borgklip en singels lagen, is onontbeerlijk. Gezien het verder ontbreken van verticale elementen verdient een onopvallende plaquette, op maaiveldhoogte, de voorkeur.

Als maatregel zou eventueel de greppels langs de kleiweg verdiept kunnen worden, zodat deze de kleiweg duidelijk begeleiden en het zwerven van bezoekers over het gehele terrein kan voorkomen.

HARSENS II EN HARSENSBOSCH

Het boerderijtje Harsensbosch, voortgekomen uit een van de twee schathuizen, verkeert in deplorabele staat. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw is deze kleine boerenwoning uitgebreid met een schuur, aanbouwen en een mestbak. Mogelijk kan het boerderijtje een rol spelen in de toekomst van het terrein als bezoekerscentrum, vogelkijkhut etc.. Harsensbosch is momenteel de enige stenen verwijzing naar menselijke bewoning die al meer dan 1000 jaar voorkomt op de dorpswierde en beide borgterreinen. In die zin is het een belangrijk baken dat voor sloop behouden moet blijven. Gezien de staat van het pand zijn maatregelen op korte termijn noodzakelijk. In alle gevallen is het landschappelijk gezien het fraaist om wanneer tot herstel wordt gekozen, Harsensbosch terug te brengen naar de staat van rond 1900.

Het borgterrein Harsens is momenteel in beklemd rechterlijke zin particulier eigendom van de Heer van Harsens die gehoord moet worden met betrekking tot zaken als sloop, bouw en opgravingen. Stichting Het Groninger Landschap is in die zin als beklemd meier eigenaar van grond en gebouwen. Rondom de Heer van Harsens is een club "het Kapittel van de heren van Harsens" actief die zich inzet met betrekking tot de geschiedenis van Harsens.

De huidige situatie van de deels afgegraven borgstee met zijn deels gedempte grachten, de storende mestbak en de half ingestorte schuur is onbevredigend. Herstel van de huisgracht en tegelijkertijd dempen van de doorgetrokken sloten is wenselijk in combinatie met het verwijderen van de mestbak en de schuur. Mogelijk ligt de betonnen mestbak in het tracé van de zuidelijke huisgracht.

Middels archeologisch onderzoek (Stichting RAAP) moet het mogelijk zijn de grachtentracé terug te vinden en deze weer op de oorspronkelijke breedte te brengen. Aangezien de grachten pas in de twintigste eeuw deels gedempt zijn, valt het niet te verwachten dat bij het weer op breedte brengen hiervan archeologische waarden worden aangetast. Mogelijk kan met de vrijkomende grond de borgstee weer worden aangevuld.

De buitengracht begint op sommige stukken te verlanden. Om de herkenbaarheid van de buitengracht optimaal te houden is het niet direct noodzakelijk om de gracht te baggeren. De hoogteverschillen in het terrein zorgen voor voldoende herkenbaarheid. De gracht kent in zijn verschillende stadia van open via halfopen naar verlanding vermoedelijk een belangrijke diversiteit in biotopen. Mogelijk is er in het baggerbeheer een systeem te bedenken met betrekking tot de baggerwerkzaamheden waarbij deze diverse stadia rouleren.

LITERATUUR

- Battjes, J., en H. Ladrak, *Dampoaln op börgstee. Een onderzoek naar de toegangen van borgen en hun terreinen* (Erica 2003).
- Braasem, W.A., *Jonkers tussen stad en wad. De Groningse borgen en haar bewoners* (Den Haag 1983).
- Feenstra, H., *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel 1600-1800* (Groningen 1981).
- Feith, J.A., *De Ommelander Borgen der XVII en XVIII eeuw en hare bewoners* (Groningen 1906).
- Formsma, W.J. e.a., *De Ommelander Borgen en Steenhuizen* (Assen/Maastricht, 1987), 2e druk.
- Groot, A. de, *Inleiding op de inventaris van de archieven van de hervormde gemeente van Adorp en Harsens* (z.p., 1972).
- Huizinga, J., 'Naar aanleiding van Coenders' Kaart van Groningen en Ommelanden' in *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1912. Jaarboekje voor Geschiedenis, Taal- en Oudheidkunde der Provincie Groningen* (Groningen 1911), 186-212.
- Immerseel, R.H.M. van, *Tammingahuizen* (Stichting P.H.B. ism Landschapsbeheer Groningen 2002).
- Immerseel, R.H.M. van, *Alma* (Stichting P.H.B. ism Landschapsbeheer Groningen 2003).
- Immerseel, R.H.M. van, *Nittersum* (Stichting P.H.B. ism Landschapsbeheer Groningen 2003).
- Immerseel, R.H.M. van, *Eelsum* (Stichting P.H.B. ism Landschapsbeheer Groningen 2003).
- Mulock Houwer, J.A., 'De Hoogte' in red. J.C.C. Joosting, *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1921. Jaarboekje voor Geschiedenis, Taal- en Oudheidkunde der Provincie Groningen* (Groningen 1920), 128-142.
- Oude luister van het Groninger Land. Tentoonstellingscatalogus Groninger Museum voor Stad en Lande* (Groningen 1961).
- Ozinga, M.D., *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel VI De Provincie Groningen* (Den Haag 1940).
- Vinhuizen, J., *Stads- en dorpskroniek van Groningen. Voltooid en van een levensschets voorzien door dr. G.A. Wumkes* (Bolsward 1935).